

Kívül a „művön” 1.

BMC könyvtár, 2015. november 21. 17:00

Kéring László és Mizsei Zoltán — ének, Pétery Dóra — orgona, Bali János — furulya

Koncertünk az improvizáció és kompozíció viszonyát mutatja be az európai zenetörténet első felében három ellentétpár, a „keresés-rögzülés”, a „melizma-szöveg” és az „egy szólam-polifónia” polarizáló erejét felmutatva.

Sancti videntes

A közép-itáliai kis városállam, Beneventum Rómától való függetlenségét sokáig megőrző liturgiája a gregorián ének ősi rétegét konzerválta. A koncertünk bevezetéseként felhangzó bevonulási ének rendkívül egyszerű felolvasó-dallamra alkalmazott, egyszerű elemekből álló és egyszerű képzési szabályokkal felépített díszítési készlet révén nyeri el hópehely-szerűen összetett, lenyűgözően gazdag faktúráját.

1. ingressa a „tizenkét szent testvér” miséjéből

(c. 760 — Benevento, Bibl. Capit. MS 40)

A szentek, látván az angyalt, aki ragyogott, mint a Nap, nagy örömmel örvendeztek, dicsérvén a Teremtőt. A kötelékek szétszakadtak, megrémültek az örök. Hirtelen szózat zendült: „Méltók vagytok arra a névre, alleluja, hogy őt hirdessétek a népek között, hogy higgyenek az Üdvözítőben, aki a világért életét áldozta szentséges vére által. Alleluja”

Cunctipotens genitor Deus

Szent Ágoston az Alleluja-énekléssel kapcsolatban a szöveg nélküli éneklést („jubiláció”), mint a lélek Isten előtti ujjongását dicséri; ugyanakkor az Igétől való elfordulás ebben rejlő lehetőségének veszélyére figyelmeztet. A két princípium, a szöveghez hangonként kapcsolódó, *szillabikus* és a szövegtől függetlenedő *melizmatikus* mód harca a középkor egész zenetörténetén végighullámzott; koncertünk ezt egy Kyrie-dallam történetével illusztrálja. Az ősi, Isten irgalmáért folyamodó háromszor hármis felkiáltás (Kyrie eleison) melizmatikus dallammá bővül. Ám az áradó hajlítások az imát magyarázó, betoldott nemliturgikus költői szöveget is kapnak. A betoldott szövegrész más irányú díszítése egy második szólam („vox organalis”) megjelenése, mely később szintén melizmatikus díszítéseket kap, „discantus”-szá, azaz ellenszólamná válik. A 12. század végére kifejlett vokális gyakorlat később a billentyűs zenében is megjelenik. A 15. század legelejéről származó Faenza-kódextől Attaignant-on át a 17. századi Frescobaldiig a gregorián dallamhoz írott szólamok jellege a szabad improvizációtól egyre inkább a zárt kompozíció felé mozdul el. Attaignant orgona-miséi azért is érdekesek, mert ezek a fennmaradt legkorábbi francia billentyűs kották, továbbá, mert minden bizonnyal a Notre Dame templom korabeli zenei gyakorlatát őrzik.

2. Kyrie (gregorián, kétszólamú organummal tropizálva)

(c. 1100 — Ad organum faciendum: Milano, Ambr. M 17 sup)

Mindenható teremtő Isten, mindenek alkotója, irgalmazz! Krisztus, Isten ragyogása, az Atya erénye és bölcsessége, kegyelmezz! Szent kettejük lehellete, kapcsolata és szeretete, irgalmazz!

három billentyűs ellenpont a „Cunctipotens” Kyrie-dallamhoz:

3. Codex Faenza

(c. 1410 — Faenza, Bibl. Comm. MS 117)

4. Pierre Attaignant

(1531 — Tabulature pour le jeu d’Orgues)

5. Girolamo Frescobaldi

(1635 — Fiori musicali)

Apertum & clausum

A középkori költészet és zene alapvető formálási elve a kétsoros, összerímelő sorpárokban felépülő szerkezet, ahol a sorpárok tagjait nyitó- illetve záró-mondatnak nevezzük (apertum és clausum; jellegük gyakran dallamaik eltérő végződésében is tükröződik. E szerkezet legtisztább megjelenései a *sequentia*, a *lai* és az *estampie*. A 9. században kibontakozó, az Alleluia után énekelt *sequentia* gyakran dallamában is az Alleluja melizmához kapcsolódik, első frázisainak dallamát annak motívumaira építi. A 12-13. századi francia *lai* ugyan gyakran táncosabb, rövidebb sorai és gyakran megfigyelhető dallami refrénjei révén lekerekített formát mutat, de szerkezeti alapelvét éppúgy az összerímelő sorpárok adják. A 13. századi elméletírók által is leírt *estampie* műfajából pár tucatnyi példát ismerünk. Közöttük sok érdekesség akad: a koncertünkön felhangzó két *estampie* egyike a fennmaradt legelső billentyűs kottából származik; a másik pedig egy olyan kéziratból való, mely talán Észak-Itáliába eljutott szufi muzsikuskok játékát őrzi.

6. Alleluia. Veni Domine (gregorián)

Alleluja. Jöjj, Uram, ne késlekedj: oldozd fel néped bűneit! Alleluja

7. Stirpe Maria (sequentia Mária születésének ünnepére) — Notker „Balbulus”

(9. sz. vége — Kassai graduale: Bp. MNM c.l.m.æ. 244)

Mária királyi családfája Jézust létrehozó királyt adott: méltán ujjonganak a szent angyalok. Tekints hát kegyesen reánk, hozzád forduló bűnösökre! Te példáddal erényre tanítottad a kegyes atyákat, és felemelted őket: ósatyád, Salamon bölcsessége tebenned tündökölt, és Ezékiel Isten előtt igaz szíve tebenned soha el nem hajol. Josiás atya hite tebenned teljesedett ki, sőt, az összes pátriárkák, atyáid hite téged birtokol. De születésed felülmúlja mindet a világon, kit mi hősként tartunk számon. Minket, világra jöttöd e napján egybegyűlteket tarts meg, Szűz, ki meg fogod szülni a mennyei fényt!

8. [Estampie]

(c. 1360 — Robertsbridge-kódex: London, BL MS add. 28550)

9. Virge glorieuse (lai)

(13. sz. eleje — Paris, Bnf. Ms. Arsenal 3517)

Dicsőséges szűz, tiszta, romlatlan és nemes; Drága anya: e világ bűnétől tisztítsd meg, mosd meg szívemet! Kecses Hölgy, kit Isten kiválasztott: téged tett jegyesévé nagy kegyelme által az égben lakozó Isten. Színpompás rózsaszál vagy, örökkön vöröslő: színed sosem fakul meg, mi nem is csoda, hisz nincs más hozzád hasonló. Liliom vagy és ibolya, mindig tiszta és ártatlan, a világ minden bűnétől ment, felette minden természetnek: Isten beléd helyezte orvosságát. Természetes balzsam vagy, édes méz és tejes csupor. Jámboran ízes vagy, jóillatú szűz: szívünket megtisztítsd és megvilágosítsd! Virág vagy, kinek illata meg nem fogyatkozik, meg nem romlik, gyümölcs vagy, ki minket ama királyságba vezet, melyben Krisztus az úr. Te vagy a remény és a felkerekedés, a szórakozás és az öröm; te vagy a nyugalom és az áramlás, út és egyenes csapás annak, ki hozzád imádkozik. Napfényes nappal vagy, és tenger éji csillaga: jóságod és világosságod beragyogja szívünket, édes szép Királynő! Rózsakert vagy, és veteményes, te vagy az édes Paradicsom, gyönyörrel teljes, hová Jézus Krisztus alászállott a Szentlélektől fogantatván. Te vagy a világosság, te vagy a tisztaság, te vagy a megváltás szerzője: nélküled nem lett volna, hisz a szent házból növő szent rózsát te borítottad virágba. Tömjénezett szentély vagy, erősített szoba, minek Isten Fia örvendett, midőn szenvedésben és fádalomban emberi testet öltött tebenned. Áron vesszeje vagy, Salamon temploma, a medve barlangja, minden erénnyel teljes, minden javak forrása. Koronázott királynő, boldog hölgy: ragyogó lehetett az óra, mikor megszülettél. Általad szabadított meg a nyomorult, ki elkárhozván a pokol börtönébe záratott. Ki híven szolgál téged, abban keresi az örömet a te oldaladon, hogy legyenek még többen, kik téged szolgálnak s tisztelnek téged. Édes hölgy, ki Isten hordoztad, ki őt szent tejjel tápláltad, szűzként fogantál s szűzként szültél: kegyelmességeddel ajánlj minket Jézusnak! Édes kisasszony, tiszta teremtmény, legszentebb szűzleánya, a pokol vad tüzétől mentsd meg lelkünket, és vezesd az életre: ki minden hölgy felett úrnő voltál, hölgy, szent Mária!

10. Isabella (istanpitta)

(c. 1400 — London, BL Ms. Add. 29987)

Non vos relinquam orphanos

A polifónia első nagy virágzását, a „Notre Dame”-stílust a hagyományos zenetörténet-oktatás egy korabeli forrásra hivatkozva két párizsi mesterhez, Leoninushoz és Perotinushoz köti. Az utóbbi évtizedekben kezd világossá válni, hogy a nevükhöz kötött darabok egy 12-13. században virágzó improvizációs gyakorlat lenyomatai. Előkerültek a gyakorlathoz tartozó korabeli tankönyvek töredékei is, melyekből világosan látszik, hogy a korábban egy szerzőhöz kötött, egységes műalkotásként kezelt tételek előre elkészített melizmatikus panelek egymás mellé helyezésével és összekötésével állnak elő, egyes részeik keletkezése között akár száz év is eltelhetett. A panelek (melyből például a repertoár legfőbb forrása majdnem ötszázat tartalmaz) közül még a 13. század közepe táján sok szöveget kapott: így jött létre a motet műfaja. Koncertünkön a legkorábbi motettákból hangzik fel kettő. Az elsőnek minden egyes hangja egy allelujára összeállított organumból való; ezért nem az alleluja után, hanem a közepébe illesztve adjuk elő. A második motetta már komplexebb: tenorja azonos az előzőével, de már két, ugyan egyszerre elhangzó, de különböző szövegű ellen-szólamot is tartalmaz.

11. Alleluia. Non vos relinquam organum a2

(12. sz. vége — Magnus liber organi: Firenze, MS Pluteus 29.1)

Alleluja. Nem hagylak árván titeket: megyek, és eljövök hozzátok, és örvendezik szívetek. Alleluja.

12. Homo quo vigeas / Et gaudebit

(motet a2, 13. sz. eleje — Firenze, MS Pluteus 29.1)

Ó, ember, nézd, miként virágzol: légy igaz Istenhez, örvendj a reményben, hited égjen befelé és sugározzon kifelé! Fordítsd a galamb fejét szárnyai felé, azaz, a száj szavaival tanítsd, hogy az élet a hívők szívéből fakad. Irtsd ki a gyomokat, szorítsd vissza a fokhagymát, liliomot plántálj rózsával, hogy így nagyszerűvé nőhess az erényben. Legyen gondod mindenki jólétére, utáld a bűnös gyönyöröket. Fontold meg tetteidet, nehogy kárhozatra juss. Kötelességeidet megtéve viselkedj helyesen a földi úton és gondold a mennyei királyság jutalmára. És így szíved örökké örvendezni fog.

13. Hypocrite, pseudopontifices / Velut stelle firmamenti / Et gaudebit

(motet a3, 13. sz. — Firenze, MS Pluteus 29.1)

Motetus: Az előljárók tettei úgy ragyognak, mint az égbolt csillagai. Ők a szent épület alapja, az erény forrása, az igazság útja, díszítés ékessége, mézet csorgató felhő, földet és szőlőt megtermékenyítő szél, kik a hívek szívéből kiszedik a férgeket, töviseket, gyomokat, s liliomot ültetnek belé. Elválasztják a magot az ocsútól, elvetik a földieket az égiekért. Megvilágosodást hoznak a tudás kulcsaival, feloldozzák a bűnöst hatalmuk kulcsával. Nem szednek sápot a díjakból, nem leselkednek pénztárcák után. Kiigazítják a bárányok lépteit, az élet édes legelőire és dicsőségre irányítják a nyáját. Lámpájuk nem üres, a királyi menyegzőre vezetnek bennünket. Kegyes imájuk emelje fel szívünket!

Triplum: Képmutatók, ál-főpapok, az Egyház kemény szívű gyilkosai csörgetik serlegeiket ittas orgiáikon. Könnyek árán vetik a haszonszerzés magvait, mennydörgésként ordítanak trónusukon, amint ítéleznek és jogot hirdetnek, esdeklőnek és jámbornak nevezve a képmutatókat. Székükből parancsolnak, sóvár tekintetük kincseskamrák és eldugott pénzes zsákok után leselkedik. A fullánk mérgét méznek adják el, kenetteljesen listázzák a könyvek hibáit, de arcukat elrejtik. A gyönyör bűneit művelik, ám a mérleg súlyait hamisítják. Törvényekkel nyomják agyon a szegényeket, szalma nélkül vetnek vályogot, lerombolják a régi javakat. Ó, fenn lévők nyomorult állapota! Zavaros fejek árnya hull a hamura. A girhes egyszerűség közben az arc szomorú sápadtsága jelzi az átdorbézolt szombatot: kétszínűség rejtezik a lélekben. Ó, Igazság: a hazugság felhői mögött rejtőzöl! Ó, jóság: a kettős igazágtalanság és kettős hamisság ne kárt okozzon, hanem rettegésben tartsa a képmutatókat! Ó, szeretet: ki nagylelkűségre és helyes magaviseletre tanítod az élet hátsó ösvényein járókat!

Pulchra es

A romantika kora előtt természetes volt, hogy minden zenei előadás csupán vázlatként tekint a kottára, azt díszítve, szabadon megváltoztatva adja elő. Az 1600 körüli évszázadból számos díszítési tankönyv is ismert. Ezek szerkezete szinte azonos a Notre Dame-organumok improvizációs tankönyveivel. A hasonlóság nem csupán abban áll, hogy adott hangközök díszítéseit szisztematikusan rendezik el, hanem mindkét stílus tankönyvei tartalmaznak mintadarabokat. Koncertünkön Palestrina egy annak idején is igen népszerű, 1587-ben megjelent motettája hangzik el későreneszansz és korabarokk díszítésekkel, egy velencei illetve egy milánói fúvósjátékos és komponista könyvéből. A korabeli gyakorlat szerint elsősorban a kompozíciók felső szólamát díszítették; a fennmaradt kétszáz díszített darab közül csak néhányban találunk szimultán díszítést; ezek egyike a koncertünkön elhangzó diszkant-basszus diminutio Bassanótól. A díszített szólamok játszására külön viola da gamba-félét fejlesztettek ki, ez volt a *viola bastarda*. Erre a hangszerre gyakran készítettek olyan átíratot a többszólamú kompozíciókból, mely a műben szólamról szólamra sétálva egyetlen szólamba tömöríti a teljes polifon struktúrát. Rognioni egyedülálló diminutiója ezen a módon készit egy basszus énekes számára „bastarda stílusú” keresztmetszetet.

14. Giovanni Bassano: Pulchra es amica mea. Gioan Pier Luigi Palestina A 5.

(1591 — Motetti, madrigali et canzoni fr.)

15. Francesco Rognoni: Motetto del Palestina passeggiato per il soprano overo tenore

(1620 — Selva de varii passaggi)

16. Francesco Rognoni: Listesso motetto passeggiato per il basso cantar alla bastarda

(1620 — Selva de varii passaggi)

Szép vagy én mátkám, kedves, mint Jeruzsálem, rettenetes, mint a zászlós tábor. Fordítsd el a te szemeidet én tőlem, mert azok megzavarnak engem.

Benedicamus Domino

Billentyűs tankönyvek a 15. századtól kezdve maradtak fenn. Elsősorban adott dallam köré történő rögtönzésre tanítanak, ugyanúgy rendszerezett motívumkészlettel, mint a Notre Dame-iskola tankönyvei vagy az 1600 körüli díszítési táblázatok.

17. billentyűs ellenpont, Codex Faenza

(c. 1410 — Faenza, Bibl. Comm. MS 117)

18. organum a2

(12. sz. vége — Magnus liber organi: Firenze, MS Pluteus 29.1)

Áldjuk az Urat! Istennek legyen hála!